

Economische Monitor Zuid-Holland 2009

Opgesteld door Bureau
Louter in opdracht van de
provincie Zuid-Holland en de
Kennisalliantie

Opdrachtgever: Provincie Zuid-Holland en de
Kennisalliantie
Rapportnummer: 09 2273

Bureau Louter
November 2009

Auteurs:
Peter Louter (Bureau Louter)
Pim van Eikeren (Bureau Louter)

Auteurs hoofdstuk 8 van de Monitor voor de
Kenniseconomie:
Damien van der Bijl (Kennisalliantie)
Taco den Boer (Kennisalliantie)

Vormgeving:
Erik Thomassen (éTé Productontwikkeling)

Bureau Louter
Rotterdamseweg 183c
2629 HD Delft
Telefoon: 015-2682556
peter@bureaulouter.nl
www. bureaulouter.nl

Colofon

Oprachtgever: Provincie Zuid-Holland en de Kennisalliantie

Tekst: Bureau Louter

Tekst hoofdstuk 8 van de Monitor voor de Kenniseconomie: de Kennisalliantie

Productie: Provincie Zuid-Holland

Vormgeving: éTé Productontwikkeling

Druk: Koninklijke De Swart

De visies en conclusies in deze monitor zijn die van Bureau Louter en komen niet noodzakelijk overeen met die van de opdrachtgever.

Contactpersoon bij de Provincie:

Joop Buunk

Voorwoord

Beste lezer,

De provincie Zuid-Holland laat om de twee à drie jaar de ontwikkelingen van de economie en het vestigingsklimaat in beeld brengen. Het lopende beleid kan dan tijdig hierop inspelen. Maar uiteraard is in voorbereiding van nieuw beleid, bijvoorbeeld ten aanzien van clusterstimulering (Pieken in de Delta), een tijdige signalering van sterkten en zwakten en nieuwe kansen en bedreigingen een belangrijke voorwaarde.

De Zuid-Hollandse economie ondervindt nu al weer ruim een jaar de gevolgen van de kredietcrisis. De Economische Monitor Zuid-Holland 2009 besteedt hieraan extra aandacht. Binnen Zuid-Holland zijn de effecten van de kredietcrisis in Haaglanden relatief bescheiden. De grote non-profit sector in deze regio is hiervoor verantwoordelijk. In het zuidelijk deel van Zuid-Holland zijn de

effecten meer merkbaar. Dat geldt voor de regio Rijnmond en de regio Dordrecht. De haven economie, industrie, bouwnijverheid en transport zijn in die gebieden belangrijke economische dragers en juist daar zijn voornamelijk de gevolgen van de kredietcrisis het sterkst voelbaar. Echter voor na 2010 wordt verwacht, dat het zuidelijk deel van Zuid-Holland meer dan evenredig van het economisch herstel kan profiteren. Zorgelijk is dat dan Den Haag beneden gemiddeld kan gaan scoren, mede doordat openbaar bestuur de gevolgen zal ondervinden van bezuinigingen.

Het antwoord op de kredietcrisis is voor de provincie Zuid-Holland het bevorderen van innovatie. Om de sterkten en zwakten van onze kenniseconomie in beeld te brengen, hebben we Bureau Louter gevraagd hier speciaal aandacht aan te besteden en de Kennisalliantie gevraagd mede opdrachtgever te willen zijn.

Hoopvol is dat de monitor laat zien dat de provincie Zuid-Holland over een concentratiegebied voor research en development beschikt, dat qua omvang niet onder doet voor Brainport Eindhoven. Op grond van diverse criteria zoals omvang van de inves-

teringen in R&D en het aantal octrooien is Zuid-Holland nummer twee in Nederland en nummer één in de Randstad. Dit research en developmentgebied, dat zich uitstrekt van Rotterdam, via Delft, de regio Den Haag naar Leiden, heeft als belangrijke magneten de Erasmus Universiteit, het Universitair Medisch Centrum Rotterdam, de Technische Universiteit Delft, de Universiteit Leiden en het Leids Universitair Medisch Centrum. Dit gebied noem ik bij voorkeur de kenniscorridor van Rotterdam naar Leiden.

Na het lezen van de monitor heb ik de indruk dat de kenniscorridor veel grote kansen heeft, maar dat de kansen vooralsnog niet goed genoeg benut worden. Uit de onderzoeksbijdragen van de Kennisalliantie blijkt, dat vooral het organiserend vermogen gericht op innovatie internationaal gezien zwak is. Hier ligt een belangrijke taak voor de vier O's: Ondernemers, Onderzoek, Onderwijs en Overheid.

Hoopvol in dit verband is ook dat er goede initiatieven ontwikkeld worden in de kenniscorridor die de innovatiekracht en de internationale uitstraling zullen versterken. Ik noem bijvoorbeeld de stevige ontwikkeling van innovatiespots: Holland White Biotech Campus en Science Port Holland in Delft en de uitbreiding van het Biosciencepark Leiden. Daarnaast wordt ingezet op samenhang en samen optrekken. Bijvoorbeeld binnen Medical Delta, op het gebied van Life & Health activiteiten.

Ik wens de lezer veel leesplezier en nodig iedereen uit mee te werken aan een innovatiever en duurzamer Zuid-Holland. Vernieuwing van de economie is niet alleen een antwoord op de kredietcrisis maar ook op de grote duurzaamheidvraagstukken waarmee onze economie de komende jaren geconfronteerd zal worden.

Asje van Dijk,
Gedeputeerde Economische Zaken

Highlights

De economie bevindt zich in de diepste crisis sinds de Tweede Wereldoorlog. Om die reden wordt in deze monitor extra aandacht besteed aan zo recent mogelijke ontwikkelingen in de zogenaamde 'Crisismonitor' (deel A). Naast de 'reguliere' Economische Monitor waarin, vergeleken met de Crisismonitor, meer structurele ontwikkelingen worden gevolgd (deel B) wordt dit jaar tevens aandacht besteed aan specifieke ontwikkelingen van de kenniseconomie (de Monitor voor de Kenniseconomie; zie deel C).

Deel A Crisismonitor

In de Crisismonitor wordt een beeld geschetst van de economische ontwikkeling in Nederland en Zuid-Holland op basis van zo recent mogelijke informatie. Uit de Crisismonitor blijkt dat er eerste tekenen van herstel zijn. Nog niet duidelijk is echter wat de middellange termijn ontwikkeling zal zijn. Of sprake zal zijn van een snel herstel, van een tijdelijke terugval en daarna duidelijk herstel, een langere periode van lagere groei voordat de economie zich gaat herstellen of een structureel lager groeipad kan vooralsnog niet worden gezegd.

(Inter)nationaal is sprake van de volgende ontwikkelingen:

- De wereldhandel is sinds september 2008 in een vrije val geraakt, waarbij vooralsnog in mei 2009 het dieptepunt lijkt te zijn gepasseerd. De terugval van de wereldhandel heeft grote gevolgen gehad voor de overslag in de Rotterdamse haven.
- Het producentenvertrouwen is zeer sterk teruggelopen. Sinds 1985 is de score nooit lager geweest dan in februari 2009, was de terugval nooit zo abrupt, maar was anderzijds het herstel in het laatste jaar (vanaf een zeer lage basis) nooit zo sterk.
- De kredietcrisis heeft gezorgd voor een versnelling van het gedurende 2008 al gestaag teruglopen van de conjunctuur. Het bruto binnenlands product en, met enige vertraging, de werkgelegenheid, namen af. Ontwikkelingen van indicatoren als het producentenvertrouwen, het consumentenvertrouwen, de uitvoer, de bestedingen aan duurzame goederen, faillissementen en autoverkopen vertonen alle een zelfde type patroon: een lichte vertraging in 2008 en versnelling aan het einde van dat jaar, met het diepste dal in de periode februari-mei 2009 en

vervolgens herstel.

- De werkloosheid in Nederland is opgelopen, maar minder dan in eerste instantie verwacht en minder dan in diverse andere landen. De werkloosheid ligt momenteel nog ruim lager dan in 2005. Overigens groeit de werkloosheid nog steeds en moet een toekomstige versnelling van de werkloosheidsontwikkeling niet bij voorbaat worden uitgesloten.

Naast harde statistische gegevens is ook aandacht besteed aan kwalitatieve informatie over ontwikkelingen in het bedrijfsleven aan de hand van de zogenaamde CONjunctuur Enquête Nederland (COEN). Op 1 oktober 2008 (net na het faillissement van Lehman Brothers) is naar verwachtingen voor het jaar 2009 gevraagd. Achteraf blijkt daaruit dat de mate van impact van de kredietcrisis bedrijven heeft verrast. In het algemeen worden plotselinge omslagen in de economie namelijk niet voorzien en dat geldt zeker voor de kredietcrisis.

Inmiddels zijn de gerealiseerde ontwikkelingen in kwartaal 2 van 2009 gunstiger dan in kwartaal 1 voor indicatoren als productie, orderontvangst, omzet, de buitenlandse orderpositie, de voorraad producten, het economisch klimaat en de winstgevendheid. Ook dat wijst erop dat het diepste dal van de crisis gepasseerd lijkt te zijn. Dat geldt niet voor de personeelsomvang. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt ijlen namelijk na op economische ontwikkelingen.

Een onderscheid naar economische sectoren wijst uit dat de industrie voorop loopt in de conjunctuurgolf, gevolgd door groothandel en transport. De gevolgen van de kredietcrisis komen minder snel naar voren in de bouwnijverheid en het laatst in zakelijke diensten (een 'laatcyclische' sector). Detailhandel en horeca kennen seizoensinvloeden die door de cyclus heenlopen.

Teruglopende bedrijfseconomische prestaties hebben eerst geleid tot het afstoten van flexibele arbeid (uitzendkrachten; mensen met tijdelijke contracten) en het verminderen van vervangende vacatures voor vertrokken werknemers (met pensioen of naar een ander bedrijf). Pas daarna is overgegaan tot het ontslaan van vast personeel. De ontwikkeling van de werkloosheid wordt ook getemperd door versluisende maatregelen zoals de deeltijd-WW en het feit dat jongeren die hun opleiding hebben voltooid massaal voor een

vervolgopleiding kiezen waardoor de ontwikkeling van de beroepsbevolking sterk vertraagt. De omslag in de ontwikkeling van de werkloosheid werd pas in december 2008 duidelijk. Vanaf mei van dit jaar vertraagt het tempo waarmee de werkloosheid toeneemt, ook na correctie voor seizoensinvloeden.

Gegevens van UWV WERKbedrijf wijzen uit dat ongeveer de helft van de niet-werkzame werkzoekenden werkloos is vanaf ultimo september 2008, het begin van de kredietcrisis. Hoewel het niveau van het werkloosheidspercentage onder hoog en middelbaar opgeleiden nog ruim lager is dan het werkloosheidspercentage onder laagopgeleiden, is de relatieve ontwikkeling van de werkloosheid onder middelbaar en hoger opgeleiden het laatste jaar wel hoger geweest dan onder laagopgeleiden.

In het algemeen geldt dat gedurende geheel 2008 al tekenen waren te herkennen van een teruglopende conjunctuur, maar dat deze zeer sterk versneld is door de kredietcrisis. De vraag is dan in hoeverre die nationale ontwikkelingen zijn terug te vinden in de cijfers voor Zuid-Holland.

Wat de bedrijfseconomische ontwikkelingen betreft wijst COEN uit dat Kamer van Koophandelgebied Den Haag weliswaar veel hinder ondervindt van de kredietcrisis, maar minder dan gemiddeld in Nederland. Kamer van Koophandelgebied Rotterdam scoort minder eenduidig gunstig ten opzichte van het nationaal gemiddelde dan KvK Den Haag (met name wat betreft indicatoren voor de marktontwikkeling). De scores voor Rotterdam zijn echter wel vergelijkbaar met de scores voor de Kamer van Koophandelgebieden Amsterdam en Midden-Nederland (met Utrecht).

Een uitsplitsing naar zeven brede economische sectoren wijst uit dat, voor een door Bureau Louter opgestelde indicator die is gebaseerd op een combinatie van economisch klimaat, rendement, omzetgroei, personeelsgroei en winstgroei, KvK Rotterdam gunstiger scoort dan het nationaal gemiddelde voor detailhandel, transport en industrie, neutraal voor bouw, zakelijke diensten en horeca en ongunstiger voor groothandel. De score van KvK Den Haag is ruim gunstiger dan het nationaal gemiddelde voor transport, bouw en detailhandel, iets gunstiger voor industrie, groothandel en zakelijke diensten en iets ongunstiger voor horeca.

Verwachtingen voor het derde kwartaal (op basis van negen indicatoren) leveren voor KvK Den Haag een niet duidelijk van het nationaal gemiddelde

afwijkend beeld op en voor KvK Rotterdam een iets ongunstiger resultaat dan het nationaal gemiddelde.

In Zuid-Holland is de omslag van de werkloosheid minder sterk negatief geweest dan nationaal gemiddeld. Dat geldt vooral voor technische beroepen. Ook het aantal bijstandsuitkeringen is sinds eind 2008 minder sterk opgelopen in Zuid-Holland dan het nationaal gemiddelde. Met name in Groot-Rijnmond was de relatieve toename van het aantal bijstandsuitkeringen laag, overigens mede doordat die regio heeft te kampen met een zeer grote harde kern.

Onderverdeeld naar deelregio's was de omslag van de werkloosheid bescheiden in Haaglanden, maar vrij sterk in het zuiden van de provincie (in Groot-Rijnmond vooral in de met de havenconomie samenhangende delen) en in het oosten van provincie.

De index van het aantal werklozen nam in Zuid-Holland sinds september 2008 meer toe dan het nationaal gemiddelde voor hoogopgeleiden en minder voor laag- en middelbaar opgeleiden (maar voor hoogopgeleiden wel vanaf een laag basisniveau).

Het aantal vacatures voor laag en middelbaar opgeleiden nam in Zuid-Holland, evenals elders in Nederland, af. Overigens was daarvan in Groot-Rijnmond meer sprake dan in Agglomeratie Den Haag. Ook de krapte op de arbeidsmarkt nam in Zuid-Holland sterk af (nog meer dan in Noord-Holland en Utrecht).

In Zuid-Holland neemt dus enerzijds de werkloosheid relatief weinig toe (met name in Haaglanden), maar neemt anderzijds het aantal vacatures sterker af dan in andere delen van de Randstad en is er sprake van een vrij ontspannen arbeidsmarkt (weinig krapte).

De situatie op de woningmarkt (gemeten via indicatoren als woningprijzen, de looptijd van woningen, het aantal verkochte woningen en een marktstemmingsindicator) zijn al sinds het derde kwartaal van 2008 aan het teruglopen. Deze ontwikkeling is in een stroomversnelling geraakt door de kredietcrisis. Het dieptepunt lag in het eerste kwartaal van 2009. In het derde kwartaal 2009 waren er tekenen van herstel. Zuid-Holland volgt daarbij vrijwel exact de nationale ontwikkeling. In Haaglanden is het recente herstel iets sterker dan in Groot-Rijnmond.

De afname van het aantal gasten in logiesaccommodaties (Nederlanders en buitenlanders) sinds het

begin van de kredietcrisis was in Zuid-Holland ongeveer gelijk aan het nationaal gemiddelde. In termen van het aantal overnachtingen had het Zuid-Hollands toerisme meer te lijden onder de kredietcrisis dan gemiddeld in Nederland. Vergeleken met de vijf daaraan voorafgaande jaren was de ontwikkeling van het aantal gasten in Zuid-Holland (en nationaal) 7% lager.

Deel B Economische monitor

In de periode 1995-2001 draaide de Nederlandse economie op volle toeren. Het aantal arbeidsplaatsen nam met drie procent per jaar toe en de werkloosheid daalde naar het laagste niveau van alle EU15-landen. De daaropvolgende jaren ging de Nederlandse economie door een diep dal. De werkgelegenheid nam af en de werkloosheid nam in hoog tempo toe. Daarna begon de economie weer aan te trekken. De Nederlandse regio's (en ook Zuid-Holland) stegen weer op Europese ranglijsten gemeten naar indicatoren als Bruto regionaal Product en werkloosheid. Van alle EU-landen is de werkloosheid momenteel weer het laagst in Nederland.

Opmerkelijk waren de ontwikkelingen in de eerste helft van dit decennium. De economische ontwikkeling in de Noordvleugel ondervond in relatief sterke mate de gevolgen van de neergaande conjunctuur. Daarentegen viel de economie in Zuid-Holland minder sterk terug dan het nationaal gemiddelde, en veel minder dan de Noordvleugel. In die periode kwam het een aantal maal voor dat Zuid-Holland op bepaalde economische indicatoren beter scoorde dan Noord-Holland en Utrecht. In de tweede helft van dit decennium lopen de Zuidvleugel en de Noordvleugel van de Randstad weer ongeveer in de pas (waarbij de achterstand van de Zuidvleugel op de Noordvleugel wel gehandhaafd blijft). Hieruit komt een beeld naar voren van een conjunctuurgevoelige Noordvleugel van de Randstad, en een veel minder conjunctuurgevoelige Zuidvleugel. Het lijkt er op dat de economie van de Zuidvleugel vooral kan worden omschreven als 'degelijk', gebaseerd op van oudsher gevestigde economische sectoren. Dat is op zich geen verkeerde eigenschap, maar blijkbaar miste Zuid-Holland, in ieder geval in de voorbije decennia, het vermogen om voorop te lopen in tijden van hoge economische groei.

Recente ontwikkelingen

De vraag of het de goede kant opgaat met de Zuid-Hollandse economie of niet is niet eenduidig te beantwoorden. Dat verschilt per aspect dat

wordt onderzocht. Duidelijk is in ieder geval dat de Zuid-Hollandse economie er de laatste jaren beter in is geslaagd om gelijke tred te houden met nationale groeicijfers dan in de jaren tachtig en negentig. Aan de hand van een 'basismonitor' kan de ontwikkeling van Zuid-Holland met een aantal omliggende provincies worden vergeleken. Daarbij wordt over een wat langere termijn gekeken dan in de Crisismonitor. Het volgende kan worden geconcludeerd:

- Het aantal startende bedrijven is de laatste jaren sterk toegenomen. Dat is overigens ook in andere provincies gebeurd, maar in Zuid-Holland was de groei nog sterker. In Utrecht en Noord-Holland is het aantal starters vooralsnog hoger.
- De procentuele ontwikkeling van het aantal inwoners is in Zuid-Holland gedurende 2007 en 2008 sterk toegenomen, na een afname in 2006. De bevolkingsontwikkeling blijft nog wel achter bij Utrecht en Noord-Holland. Op termijn zal vergrijzing van de bevolking optreden. Daar is overigens, als gevolg van de leeftijdsopbouw, in de grote steden veel minder sprake van.
- Het aantal arbeidsplaatsen in Zuid-Holland loopt de afgelopen jaren veel meer in de pas met Utrecht en Noord-Holland dan aan het einde van de jaren negentig. Die sterke groei werd destijds in die provincies gevolgd door een veel sterkere afname in de daarop volgende jaren dan in Zuid-Holland. Over de gehele periode vanaf het midden van de jaren negentig beschouwd heeft de werkgelegenheidsfunctie van Zuid-Holland zich niet ongunstiger ontwikkeld dan in de Noordvleugel van de Randstad. Wel blijft sprake van een achterstand in niveau.
- De ontwikkeling van de werkloosheid loopt in Zuid-Holland in de pas met het nationaal gemiddelde. Verschillen in werkloosheid tussen provincies zijn de laatste jaren vrijwel gelijk gebleven, waarbij Zuid-Holland overigens het gat met Noord-Holland heeft gedicht.
- De toegevoegde waarde per inwoner ligt in Zuid-Holland onder het niveau van Noord-Holland en Utrecht, maar boven het niveau van Noord-Brabant en Gelderland. De provinciale verschillen zijn de laatste tien jaar ongeveer gelijk gebleven.
- De arbeidsproductiviteit is in Zuid-Holland iets lager dan in Noord-Holland en Utrecht, maar duidelijk hoger dan in Noord-Brabant en Gelderland. De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit is de laatste tien jaar ongeveer vergelijkbaar geweest tussen de provincies.
- De uitgifte van bedrijventerreinen is in de

periode 1998-2002 afgenomen in Zuid-Holland, om daarna weer gestaag te groeien. De gemiddelde jaarlijkse uitgifte per inwoner van 15 tot 65 jaar was in de meeste jaren iets hoger dan in Noord-Holland en Utrecht, maar veelal ruim lager dan in de overige delen van Nederland, met name in tijden van economische hoogconjunctuur.

- Ondanks de spectaculaire hoeveelheden aan gebouwde kantoren in Noord-Holland aan het einde van de jaren negentig ligt het aantal verhuurde vierkante meters kantooruimte per inwoner tussen 15 en 65 jaar in Noord-Holland en Zuid-Holland momenteel ongeveer op hetzelfde niveau. In Zuid-Holland zijn de leegstandspercentages veel lager dan in Noord-Holland. De kantorenmarkt in Zuid-Holland is veel minder conjunctuurgevoelig dan in de andere delen van de Randstad. Sinds 2000 heeft de hoeveelheid verhuurde kantooruimte zich in Zuid-Holland tot en met het jaar 2008 gestaag gunstiger ontwikkeld. In Utrecht en Noord-Holland is dat veel meer gepaard gegaan met diepe dalen en hoge toppen.

De ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen verschilde de laatste vier jaar aanzienlijk tussen de regio's binnen Zuid-Holland. In Groot-Rijnmond lag de groei boven het nationaal gemiddelde, terwijl de groei in Agglomeratie Den Haag duidelijk onder het nationaal gemiddelde lag. Hoewel de werkgelegenheidsfunctie (arbeidsplaatsen per inwoner van 15 tot 65 jaar) nog steeds duidelijk lager is dan in de andere drie grootstedelijke agglomeraties in Nederland, is dat voor Groot-Rijnmond toch een bemoedigend teken.

Voor de werkgelegenheidsontwikkeling in Rotterdam is tussen begin 2004 en begin 2008 relatief gunstig geweest. Van de vier grote steden kende Rotterdam de hoogste groei (Den Haag overigens de laagste). Naar economische aspecten beschouwd is in het algemeen sprake van een 'urban revival'. De jarenlang opgetreden verschuiving van economische activiteiten van de grote steden naar de suburbs en van de stedelijke agglomeraties naar minder verstedelijkte delen is in Zuid-Holland tot staan gebracht.

Regionaal-economische profielen

Elke regio in Zuid-Holland kent eigen sterke en zwakke punten. Groot-Rijnmond levert veel toegevoegde waarde, die echter slechts gedeeltelijk wordt omgezet in arbeidsplaatsen. De regio kampt

met relatief hoge werkloosheidscijfers, zeer lage participatie op de arbeidsmarkt en een vergeleken met andere stedelijke gebieden laag opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Een uitdaging ligt hier in het ontwikkelen van de Noordrand. Samen met het centrum van Rotterdam zal daar een cluster van kennisintensieve bedrijvigheid een tweede economische pijler kunnen gaan vormen voor de economie van de Rotterdamse regio, naast de mainportfunctie. De Haagse regio is in absolute zin de tweede kantorenregio in Nederland (na Amsterdam), maar in relatieve zin (per hoofd van de bevolking) de grootste. De Haagse regio heeft zich uitstekend hersteld van ongunstige ontwikkelingen in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig. Leiden en Bollenstreek ligt gunstig tussen de Noordvleugel en de Zuidvleugel en herbergt een belangrijk cluster van kennisintensieve bedrijvigheid, met name in biotechnologie. Delft en Westland kent zowel een belangrijke cluster van technologisch hoogwaardige bedrijven en instellingen (Delft) als een omvangrijk glastuinbouwcomplex. Van de Zuid-Hollandse steden kent Delft de sterkste relatieve vertegenwoordiging van de creatieve sector. Zuidoost Zuid-Holland heeft zich hersteld van de crisis in de scheepsbouw in het tweede deel van de jaren tachtig. De ligging langs een achterlandverbinding heeft voor nieuwe economische impulsen gezorgd, onder andere in transport en distributie. Oost Zuid-Holland tenslotte, onderdeel van het Groene Hart, heeft jarenlang een hoge economische groei gekend, met name langs de A12. De laatste jaren is daar geen sprake meer van, waarschijnlijk mede als gevolg van restrictief planologisch beleid. Desalniettemin kent de regio de op één na laagste werkloosheid van alle regio's in Nederland, mede doordat een groot deel van de beroepsbevolking werkt in één van de omliggende grootstedelijke regio's.

Om te beoordelen hoe Zuid-Holland voorgesorteerd staat op toekomstige ontwikkelingen, kan ten eerste worden gekeken naar de huidige samenstelling van de bedrijvigheid (zijn er sterke 'economische dragers?') en ten tweede naar elementen van het vestigingsmilieu.

Economische dragers

Economische sectoren kunnen worden onderverdeeld in stuwende en verzorgende activiteiten. Bij stuwende activiteiten is de vestigingsplaatskeuze niet hoofdzakelijk afhankelijk van het bevolkingsdraagvlak. Bij verzorgende activiteiten is dat wel zo. Stuwende activiteiten kunnen de economie van

een stad of regio een extra impuls geven. Goed functionerende stuwende economische activiteiten kunnen dienen als een 'economische drager'. Er kan worden gesteld dat Zuid-Holland een wereldspeler is op een aantal markten. Dat geldt bij uitstek voor havenactiviteiten en glastuinbouw. Daarnaast kunnen de baggerbedrijven en het internationaal recht in Den Haag worden genoemd. In de Economische Monitor is verder voor diverse typen economische activiteiten, die mogelijk zouden kunnen dienen als economische drager, nagegaan hoe sterk ze zijn vertegenwoordigd in Zuid-Holland en hoe het aantal arbeidsplaatsen zich heeft ontwikkeld.

- Zes economische clusters worden door de Provincie Zuid-Holland als kansrijk beschouwd. Deze 'beeldpalende, stuwende' clusters zijn: water- en deltatechnologie, life sciences, scheepvaart/transport/logistiek, internationaal recht, glastuinbouw en proces- en petrochemie. De zes clusters zijn relatief sterk vertegenwoordigd in Zuid-Holland. Per inwoner van 15 tot 65 jaar is het aantal arbeidsplaatsen slechts in de provincie Utrecht (met veel researchintensieve activiteiten en tot het cluster scheepvaart/transport/logistiek gerekende groothandel) iets hoger. Vier van de zes Zuid-Hollandse regio's staan in de top-7 van de ranglijst van veertig regio's in Nederland, met Delft en Westland op de eerste plaats. De provincie Zuid-Holland zet, via de zes economische clusters, vooral in op het nog kennisintensiever maken van de nu al sterke dragende clusters.
- In het kader van de Economische Strategie Randstad is een drietal strategische clusters afgebakend, namelijk regie-activiteiten (hier gemeten als het financieel cluster), creatieve diensten en distributie-activiteiten. Grootstedelijke regio's worden geacht een sterke vertegenwoordiging van deze clusters te hebben. In de ranglijst van Nederlandse provincies realiseert Zuid-Holland de vierde plaats, maar de relatieve vertegenwoordiging ligt onder het nationaal gemiddelde en is duidelijk lager dan in Utrecht en Noord-Holland. Ook neemt het aandeel in het nationaal totaal iets af. Naar regio's beschouwd zijn distributie-activiteiten sterk vertegenwoordigd in Groot-Rijnmond en regie-activiteiten en creatieve diensten in Agglomeratie Den Haag. Van de drie strategische clusters is het Zuid-Hollands aandeel in het nationaal totaal het laagst voor regie-activiteiten. Opmerkelijk is overigens dat niet alleen Zuid-Holland, maar ook Noord-Holland terrein verliest wat betreft creatieve diensten.

- De laatste jaren wordt de aanwezigheid van de 'creatieve sector' van veel belang geacht voor de economische kansen van steden of regio's. De creatieve sector kan op verschillende wijzen worden afgebakend. Zowel voor de creatieve sector in enge zin, overeenkomend met een selecte verzameling van min of meer 'artistieke' sectoren, als voor de creatieve sector in ruime zin, een wat breder gezelschap van sectoren waarin het ontwikkelen van nieuwe producten en diensten centraal staat, scoort Zuid-Holland gemiddeld (een zesde plaats in de ranglijst van twaalf provincies). De achterstand op Utrecht en Noord-Holland is overigens groot. Het aandeel in het nationaal totaal neemt af voor de creatieve sector in enge zin (hoewel die trend de laatste jaren tot stand gebracht lijkt te zijn) en neemt iets toe voor de creatieve sector in ruime zin.
- De mainportactiviteiten in en rond het havengebied van Rotterdam maakten in de jaren voor de kredietcrisis een gunstige ontwikkeling door, met name door de hoge economische groei van China. Momenteel ondervindt de haven economie de gevolgen van de kredietcrisis, maar er mag van worden uitgegaan dat een toename van het wereldhandelsvolume weer tot groei zal leiden, mits de haven letterlijk en figuurlijk de ruimte krijgt.

Geconcludeerd kan worden dat Zuid-Holland goed scoort op een aantal economische clusters. De prestaties wat betreft strategische clusters en creatieve diensten zijn niet slecht. De scores liggen rond het nationaal gemiddelde, maar wel duidelijk achter Utrecht en Noord-Holland. Dit vormt een aandachtspunt indien het de ambitie is om de economie van Zuid-Holland meer 'grootstedelijke allure' te geven. Dat is een kwestie van lange adem. De onderliggende economische structuren wijzigen slechts langzaam in de tijd. Doorgaan op de ingezette lijn is noodzakelijk, ondanks dat de resultaten wellicht niet op korte termijn al heel duidelijk zichtbaar zijn.

Vestigingscondities

Naast de samenstelling van de bedrijvigheid zijn toekomstige ontwikkelingen ook afhankelijk van omgevingsfactoren. Daar liggen aangrijpingspunten voor provinciaal beleid. Hier wordt een aantal aandachtspunten aangestipt. Eerst wordt ingegaan op aspecten die samenhangen met de arbeidsmarkt, vervolgens op de gebouwde omgeving (bedrijventerreinen; kantoren).

De samenstelling en kwaliteit van de beroepsbevolking is zeer bepalend voor de kansen op economische groei. Voor Zuid-Holland kan het volgende worden gesignaleerd:

- Wat betreft de verdeling naar laag-, middelbaar en hoogopgeleiden vormt Zuid-Holland een afspiegeling van het nationaal gemiddelde. Voor een grootstedelijke regio zou in feite een accent op hoger opgeleiden mogen worden verwacht. In Utrecht en Noord-Holland is daar wel sprake van. In Zuid-Holland is als gevolg van reeds lang bestaande economische structuren een situatie ontstaan waarbij het gemiddeld opleidingsniveau in het zuidelijk deel van de provincie (Groot-Rijnmond en Zuidoost Zuid-Holland) lager is dan in het noordelijk deel (met name de kustregio's Haaglanden en Leiden en Bollenstreek).
- De samenstelling van de beroepsbevolking verandert slechts zeer geleidelijk. Weliswaar wordt het gemiddeld opleidingsniveau in Zuid-Holland steeds hoger, maar dat geldt ook voor andere delen van Nederland. Toch is het gemiddeld opleidingsniveau van de beroepsbevolking in Zuid-Holland sinds 2003 iets sterker toegenomen dan gemiddeld in Nederland. Dat geldt met name voor het zuidelijk deel van de provincie. Het aandeel hoogopgeleiden in de Zuid-Hollandse beroepsbevolking ligt desalniettemin momenteel 5 %-punten achter bij Noord-Holland en 10 %-punten bij Utrecht.
- De participatiegraad van de beroepsbevolking (het deel van de inwoners van 15 tot 65 jaar dat werkt of actief zoekt naar werk) ligt in Zuid-Holland onder het nationaal gemiddelde en blijft achter bij Noord-Holland en Utrecht. Dat wordt vooral veroorzaakt door de lage participatiegraad in de twee grootstedelijke gebieden in Zuid-Holland.
- Het werkloosheidspercentage in Zuid-Holland volgt al sinds het midden van de jaren negentig vrijwel exact de nationale trend. Het werkloosheidspercentage ligt iets hoger dan in Noord-Holland, maar het verschil is niet groot. De achterstand op Utrecht is wat groter, maar wordt in de loop der tijden wel kleiner. Met name in de twee Zuid-Hollandse grootstedelijke agglomeraties is de werkloosheid onder laagopgeleiden relatief hoog.
- Laagopgeleiden werken voor een veel groter deel in hun eigen regio dan hoogopgeleiden (die gemiddeld over veel grotere afstanden 'pendelen'). Dat stelt regio's waar de werkloosheid onder laagopgeleiden hoog is voor de uitdaging om binnen de eigen regio arbeidsplaatsen te

creëren. De balans tussen werken en wonen (het pendelsaldo) is voor Agglomeratie Den Haag duidelijk positief, maar voor Groot-Rijnmond niet. Opmerkelijk is dat voor Zuid-Holland als geheel een negatief pendelsaldo resulteert.

Wat betreft de gebouwde omgeving kan het volgende worden gesteld:

- De nationale kantorenmarkt heeft zich de laatste jaren matig ontwikkeld. Zuid-Holland scoorde daarbij nog relatief gunstig; in 2008 was de nieuwbouw van kantoren zelfs hoger dan in Noord-Holland en Utrecht. Den Haag kent al jaren een sterke en stabiele kantorenmarkt. Voor Rotterdam ligt bij het ontwikkelen van een kantorenmarkt met allure een uitdaging voor het komende decennium. Hoewel de leegstand in Rotterdam de laatste jaren wat is toegenomen, ligt deze nog steeds ver onder het niveau van Amsterdam. Samen met Utrecht is Den Haag de grote stad met de grootste voorraad kantoorruimte per inwoner van 15 tot 65 jaar. Rotterdam ligt ver achter bij de overige grote steden.
- De voorraad beschikbare bedrijventerreinen is de laatste jaren, mede als gevolg van het gevoerde beleid, weer van een voldoende omvang, enigszins met uitzondering van streekplangebied Oost. Daardoor staat Zuid-Holland goed voorgesorteerd om te voldoen aan de toenemende vraag naar bedrijventerreinen op het moment dat de conjunctuur weer aantrekt. De herstructureeringsoperatie van verouderde bedrijventerreinen heeft daaraan ook bijgedragen. De hoeveelheid uitgeefbare bedrijventerreinen per inwoner van 15 tot 65 jaar is in de twee grote steden overigens veel lager dan gemiddeld in Zuid-Holland
- Bereikbaarheid op verschillende ruimtelijke schaalniveaus blijft een zeer belangrijk aandachtspunt. Naast aansluiting op internationale netwerken (bijvoorbeeld via de HSL) is een goede interne bereikbaarheid van niet te onderschatten belang, met name in de Den Haag/Rotterdam regio. Als gevolg van veranderingen in de wijze van registratie zijn ontwikkelingen van de omvang van files in de tijd niet goed te volgen. In de file top-50 komt Zuid-Holland 15 maal voor, waarvan vier maal bij de eerste zeven.

Deel C Monitor voor de Kenniseconomie

In de Monitor voor de Kenniseconomie is het regionaal innovatievermogen van Zuid-Holland en deelregio's binnen Zuid-Holland gemeten en vergeleken met andere regio's in binnen- en buitenland. Een hoog innovatievermogen is van belang omdat er een sterk statistisch verband

bestaat tussen innovatie en economische kracht, zowel op nationaal als op regionaal niveau. Het innovatievermogen is geplaatst binnen een tweetal theoretische concepten, namelijk ten eerste de Innovatieketen, met als onderdelen opleiden (onderwijs), kenniswerkers, research, innovatie en de effecten (in termen van omzet en werkgelegenheid) en ten tweede het Innovatiefactoren model (IFM), waarin de diverse aspecten centraal staan die als inputs voor een succesvol regionaal innovatiesysteem dienen.

Aan het begrip 'kenniseconomie' wordt op verschillende wijzen invulling gegeven. De twee hoofdstromen zijn een economie gebaseerd op 'technologische kennis' en een economie gebaseerd op 'hoogwaardige diensten'. In deze Monitor voor de Kenniseconomie ligt het accent iets meer bij technologische kennis. Desalniettemin krijgt ook niet-technologische innovatie aandacht, worden kenniswerkers in bredere zin opgevat dan alleen technici en wordt de aandacht niet verengd tot een smalle selectie van 'high-tech sectoren', maar wordt het bedrijfsleven in de volle breedte beschouwd naar de mate van kennisintensiteit.

Bij een vergelijking van het Nederlands en het Zuid-Hollandse innovatievermogen met de vijftien 'oude EU-landen' en met soortgelijke regio's als Zuid-Holland daarbinnen, kan onder andere het volgende worden geconcludeerd:

- Op de nationale ranglijst van een eenvoudige innovatie-output indicator (gebaseerd op patenten, researchintensieve diensten en technologisch hoogwaardige industrie) vormen Zweden, Duitsland en Finland de top-3 en neemt Nederland positie 6 in van de 15 oude EU-landen.
- Regio's met hoge scores op de vertegenwoordiging van technologisch hoogwaardige industrie en patenten zijn vooral te vinden rond de Alpen (Zuid-Duitsland, Noord-Italië, westelijk Frankrijk en Oostenrijk), in Zuidoost-Engeland, de zuidelijke delen van Zweden en Finland en het grensgebied van Nederland en België. Het ruimtelijk patroon van researchintensieve diensten wordt minder bepaald door aaneengesloten zones van regio's, maar vertoont een sterke samenhang met de mate van verstedelijking.
- Op de regionale ranglijst van de innovatie-output indicator scoren vooral Zuid-Duitse regio's hoog, en daarnaast regio's in Zuid-Engeland en Zweden. Zuid-Holland neemt op deze ranglijst positie 67 in van in totaal 184 regio's, na Noord-Brabant (positie 35), maar voor Utrecht (68), Gelderland

(89) en Noord-Holland (127).

- Gemeten naar het percentage hoogopgeleiden in de beroepsbevolking neemt Zuid-Holland positie 25 in van 184 gebieden, na Utrecht (positie 3) en Noord-Holland (positie 11). Deze indicator is overigens vooral indicatief voor de interpretatie van het begrip kenniseconomie als een 'hoogwaardige diensteneconomie'.
- Wat de relatieve vertegenwoordiging van researchactiviteiten (privaat en publiek) betreft neemt Zuid-Holland positie 45 in van 116 gebieden, van patenten positie 80 van 184 gebieden, van researchintensieve diensten positie 14 van 184 gebieden en van technologisch hoogwaardige industrie nummer 157 van 184 gebieden. Zuid-Holland is dus veel sterker gespecialiseerd in researchintensieve diensten dan in technologisch hoogwaardige industrie.

Naast de ranglijst voor de innovatie-output indicator is tevens een eenvoudige typologie opgesteld op basis van scores op researchintensieve diensten en technologisch hoogwaardige productie. Regio's waar researchintensieve diensten sterker zijn vertegenwoordigd dan technologisch hoogwaardige industrie hebben het label 'denktank' gekregen, regio's waar technologisch hoogwaardige industrie sterker is vertegenwoordigd dan researchintensieve diensten hebben het label 'technische productieregio' gekregen. Regio's waar het verschil in score niet groot is zijn aangeduid als 'gediversificeerd'. Technische productieregio's komen vooral in gebieden 'rond de Alpen' voor en regio's met een 'denktank' functie hebben in veel gevallen een hoofdstadstatus en komen daarnaast veel voor in Zuidoost-Engeland en Nederland. Zuid-Holland valt in deze typologie duidelijk onder de categorie 'denktank'.

Voor een vergelijking van het innovatievermogen van Zuid-Holland met de andere provincies en voor zes regio's binnen Zuid-Holland met andere regio's in Nederland zijn in totaal 44 indicatoren onderscheiden. Zij vallen alle binnen de vijf onderdelen van de Innovatieketen. Wanneer binnen het onderdeel innovatie nog een onderscheid wordt gemaakt tussen technische innovatie en niet-technische innovatie zijn de resultaten voor de provincie Zuid-Holland als volgt:

- Voor opleiden (onderwijs op WO- en HBO-niveau) neemt Zuid-Holland positie 3 in binnen de ranglijst van twaalf provincies. De hoogste positie resulteert voor het aantal studenten in economische richtingen naar woonplaats (een

tweede plaats). Wat betreft het aantal studenten in technische richtingen neemt Zuid-Holland een plaats in de subtop in.

- Voor de relatieve vertegenwoordiging van kenniswerkers neemt Zuid-Holland positie 3 in. Dat is vooral te danken aan werknemers op WO-niveau en minder aan werknemers op HBO-niveau. Voor technisch en economisch opgeleide kenniswerkers op academisch niveau neemt Zuid-Holland zelfs positie 2 in op de ranglijst van twaalf provincies.
- Wat de relatieve vertegenwoordiging van researchactiviteiten betreft neemt Zuid-Holland een prima tweede plaats in. Daarbij moet wel worden aangetekend dat dit ruim achter nummer één is (Noord-Brabant) en maar net voor vijf andere provincies.
- Naar technische innovatie beschouwd neemt Zuid-Holland positie 7 in. Zuid-Holland scoort zeer goed op het aantal octrooiaanvragen. Voor chemie/landbouw is de provincie Zuid-Holland nummer 1 in Nederland, voor high-tech nummer 3 (zeer ver na Noord-Brabant) en voor de overige technologiegebieden nummer 2. Minder hoog scoort Zuid-Holland op het aantal bedrijven dat productinnovaties en procesinnovaties doorvoert.
- Gemeten naar niet-technische innovaties (zoals organisatorische innovaties en marktinnovaties) resulteert voor Zuid-Holland slechts een achtste plaats.
- Wat de effecten in termen van omzet en werkgelegenheid betreft resulteert positie 5. Dat is het saldo van relatieve matige scores voor industrie en scores in de subtop voor de overige activiteiten (vooral diensten). Om na te gaan in hoeverre in Zuid-Holland marktsectoren zijn vertegenwoordigd die aansluiten bij de ontwikkeling richting een kenniseconomie zijn in de monitor kennisintensieve diensten en hoogwaardige industrie afgebakend. Hoogwaardige industrie is niet sterk vertegenwoordigd in Zuid-Holland, maar dat is min of meer gangbaar voor grootsteconomische gebieden. Voor kennisintensieve diensten scoort Zuid-Holland op de vierde plaats in de provinciale ranglijst, overigens wel ruim achter Noord-Holland en Utrecht. Gemeten naar het aandeel van de omzet uit nieuwe producten/diensten in de 'overige bedrijvigheid' (voornamelijk diensten) resulteert zelfs een derde plaats voor Zuid-Holland.
- Alles bij elkaar neemt Zuid-Holland wat betreft het innovatievermogen de derde plaats in binnen de ranglijst van twaalf provincies, na Noord-Brabant en Utrecht en net voor Flevoland en

Noord-Holland. Exclusief de niet-technische innovaties resulteert ook positie 3, maar neemt Zuid-Holland ruimer afstand van Noord-Holland en Flevoland.

Worden de zes regio's binnen Zuid-Holland geplaatst binnen het spectrum van in totaal 33 regio's in Nederland, dan kan het volgende worden geconcludeerd:

- Delft en Westland neemt positie 5 in en Agglomeratie Den Haag positie 7. Zonder niet-technische innovaties scoort Delft en Westland zelfs op de tweede plaats (na Zuidoost-Brabant). De regio is nummer 2 van de 33 regio's in research en staat in de nationale top-5 voor technische innovatie en effecten op de omzet en werkgelegenheid. Agglomeratie Den Haag staat op plaats 3 wat betreft de relatieve vertegenwoordiging van kenniswerkers en op plaats 7 voor niet-technische innovatie en voor de effecten op de omzet en werkgelegenheid.
- Leiden en Bollenstreek neemt positie 17 in en Groot-Rijnmond positie 23. Beide regio's zijn sterk in opleiden (vooral Leiden en Bollenstreek) en de relatieve vertegenwoordiging van kenniswerkers. Daarentegen is de score op technische innovatie niet hoog.
- Zuidoost Zuid-Holland en Oost Zuid-Holland nemen de plaatsen 25 en 29 in. Naar effecten op de omzet en werkgelegenheid gemeten resulteert voor Zuidoost Zuid-Holland een top-10 positie. Dat dankt de regio aan het hoge aandeel van de omzet uit nieuwe producten en diensten. Verder vallen de scores voor deze twee regio's op alle elementen van de Innovatieketen in de onderste helft van de regionale ranglijst.

Diverse van de indicatoren zijn tevens letterlijk op de kaart gezet. De grote lijnen van de hiervoor geformuleerde bevindingen blijven dan uiteraard gelijk, maar er kan soms een nadere inkleuring plaatsvinden op ruimtelijk meer gedetailleerd niveau. Zo blijkt uit de kaarten heel duidelijk dat er verschillen bestaan tussen de regio Haaglanden en Groot-Rijnmond wat betreft de indicatoren die representatief worden geacht voor het regionaal innovatievermogen. Haaglanden scoort daar gemiddeld hoger op.

De zogenaamde 'kenniscorridor' loopt van Leiden, via Delft, naar Rotterdam. Vooral het centrale deel van de kenniscorridor (Delft en Westland en ook grote delen van Agglomeratie Den Haag) kent een hoog innovatievermogen. In het noordelijk deel (Leiden en Bollenstreek) is vooral sprake van een specialisatie in biotechnologie. In het zuidoostelijk

deel (Rotterdam) bevinden de ontwikkelingen zich nog in een embryonaal stadium.

Twee thema's zijn nader uitgewerkt, namelijk de ruimtelijke spreiding van octrooiaanvragen en de Zuid-Hollandse prestaties op het gebied van biotechnologie.

Na de duidelijke nummer één op het terrein van octrooiaanvragen, Noord-Brabant, neemt Zuid-Holland de tweede plaats in wat betreft het aantal octrooiaanvragen per hoofd van de bevolking. Dat is voornamelijk te danken aan Haaglanden en, in iets mindere mate, aan Rotterdam. Vooral Delft kent een, ten opzichte van de bevolkingsomvang, opmerkelijk hoog aantal octrooiaanvragen. De octrooiaanvragen in Zuid-Holland zijn verspreid over een breed palet aan technologievelden. Daarbij is in Leiden (biotechnologie) en Rotterdam overigens sprake van een oriëntatie op specifieke technologiegebieden. Aangetekend dient daarbij te worden dat de resultaten mede te danken zijn aan de vestiging van de hoofdkantoren van Unilever (Rotterdam) en Shell (Den Haag), waarbij de R&D mogelijk elders heeft plaatsgevonden. Het is daarom de vraag welk deel van de octrooiaanvragen daadwerkelijk in omzet en werkgelegenheid binnen Zuid-Holland zal leiden.

Bij het thema 'biotechnologie' is de insteek op twee wijzen verbreed. Ten eerste wordt gesproken over life sciences en ten tweede staat niet alleen het Bio Science Park centraal, maar geheel Zuid-Holland. Exclusief de academische ziekenhuizen leveren life sciences momenteel 8.3 duizend arbeidsplaatsen in Zuid-Holland. In 1988 waren dat er nog slechts 5.2 duizend. Die groei is vrijwel volledig te danken aan de regio Leiden en Bollenstreek, waar het aantal arbeidsplaatsen in life sciences toenam van ongeveer 300 in 1988 naar ruim 2.600 nu. Het overgrote deel daarvan is op het Bio Science Park gevestigd. Bedrijven en instellingen in de gemeenten Leiden en Delft genereren in Zuid-Holland driekwart van alle octrooiaanvragen in het technologiegebied biotechnologie. Geconcludeerd kan worden dat life sciences de laatste twintig jaar voor groei van het aantal arbeidsplaatsen hebben gezorgd, in het bijzonder in Leiden en Bollenstreek. Wel moet aangetekend worden dat het aantal arbeidsplaatsen in life sciences vooralsnog niet groot is. In navolging van het Bio Science Park zijn ook elders in Zuid-Holland initiatieven ontplooid in de vorm van science parks en bedrijfsverzamelgebouwen voor kennisintensieve en/of creatieve bedrijven. Hoewel de absolute aantallen arbeidsplaatsen vooralsnog niet

groot zijn, ontwikkelen deze 'incubators' zich veelal gunstig.

Tenslotte heeft een enquête onder Zuid-Hollandse bedrijven plaatsgevonden. Het doel daarvan was het in kaart brengen van de beleving van het innovatieklimaat door ondernemers in Zuid-Holland. Als kader daarvoor is gebruik gemaakt van het Innovatiefactoren model (IFM). Daarin wordt gesteld dat regionale innovatiesystemen worden gekarakteriseerd door vijf kritische succesfactoren, namelijk talent, het investeringssysteem (publiek en privaat), R&D en kennis (publiek en privaat), ondernemersfaciliteiten en organiserend vermogen. Een regionale analyse op basis van het model biedt inzichten in de sterke en zwakke punten van het regionale innovatiesysteem.

De analyse van de resultaten van de enquête geeft een beeld van hoe innovatieve ondernemers het innovatieklimaat van Zuid-Holland ervaren. In een eerder onderzoek van Technopolity Network (uit 2007) kwamen twee verbeterpunten bijzonder sterk naar voren: Organiserend Vermogen en Private R&D inspanningen. De lage score op Organiserend Vermogen wordt gereflecteerd in de resultaten van de enquête. De innovatieve ondernemers ervaren dit tekortkomen ook. Een opvallend verschil is de score op het onderwerp Private R&D. In de studie uit 2007 scoort dit item laag, gebaseerd op de daadwerkelijke private investeringen in R&D. In de enquête oordelen de innovatieve ondernemers echter positief over de aanwezigheid en kwaliteit van private onderzoeksinstellingen.

Andere opvallende uitkomsten van de enquête betreffen de volgende punten:

- Kwaliteit van MBO-opleidingen in de regio. Deze wordt aanzienlijk lager beoordeeld dan de kwaliteit van HBO- en WO-opleidingen in Zuid-Holland.
- De 'quality of life' (en met name het aspect 'Kosten voor levensonderhoud') wordt relatief laag beoordeeld.
- De aanwezigheid en kwaliteit van kennis in de provincie wordt hoog gewaardeerd. De technologie-uitwisseling door kennisinstellingen kan mogelijk worden verbeterd.
- Het organiserend vermogen in de regio kan worden verbeterd. Dat geldt zowel voor het beleid (regelgeving, kosten voor bedrijfsvoering en afstemming van beleidsagenda's) als voor het imago (marketing en promotie van de regio).

Leeswijzer

Dit is de derde door Bureau Louter opgestelde Economische Monitor Zuid-Holland. De vorige twee zijn verschenen in september 2004 en november 2006. In de monitor is een groot aantal gegevens verzameld. Die gegevens zeggen iets over het economisch presteren van de provincie Zuid-Holland en deelgebieden binnen Zuid-Holland.

Momenteel maakt de Nederlandse economie de ernstigste economische crisis sinds de Tweede Wereldoorlog door. De vraag is in hoeverre deze ook in Zuid-Holland effecten heeft en of er al zicht is op herstel. Nog meer dan in vorige jaren bestaat daarom behoefte aan een zo recent mogelijk beeld van de economische ontwikkeling. Daarnaast is, meer vanuit een lange termijn perspectief, inzicht gewenst in de positie van de Zuid-Hollandse kenniseconomie. Daarvoor is ten behoeve van deze monitor uniek gegevensmateriaal verzameld en geanalyseerd.

De monitor bestaat derhalve uit drie delen, namelijk:

- Deel A: de Crisismonitor. Hierin wordt getracht een economisch beeld van Zuid-Holland te schetsen op basis van zo recent mogelijke gegevens.
- Deel B: de Economische Monitor. Dit deel sluit dicht aan bij de vorige twee monitoren, hoewel sommige onderdelen daarvan niet zijn geactualiseerd en een sterk uitgebreide versie van het onderdeel kenniseconomie is verplaatst naar deel C.
- Deel C: de Monitor voor de Kenniseconomie. Daarin wordt een beeld geschetst van het innovatievermogen van Zuid-Holland, geplaatst in nationaal en internationaal perspectief.

Veelal is een vergelijking gemaakt met gebieden buiten Zuid-Holland: elders in Nederland en waar mogelijk ook in het buitenland. Getracht is steeds de meest recente gegevens te presenteren. Voor diverse indicatoren was een zeer recent beeld van ontwikkelingen mogelijk (tot 2008, soms zelfs tot 2009). Tevens is ernaar gestreefd ontwikkelingen in de tijd weer te geven. Ook dat was niet altijd mogelijk, waardoor voor bepaalde 'prestatie-meters' slechts een momentopname kon worden bepaald, bij voorkeur uiteraard voor een recent tijdstip.

De economische prestaties van Zuid-Holland zijn

vergeleken met andere provincies. Dat geldt met name voor Utrecht, Noord-Holland en in veel gevallen Gelderland en Noord-Brabant. Wat de 'deelgebieden' binnen Zuid-Holland betreft is ten eerste aangesloten bij een indeling in de zogenaamde COROP-gebieden. Dat is een indeling in veertig gebieden waarvoor in Nederland relatief veel statistische gegevens beschikbaar zijn. In Zuid-Holland zijn er zes van dergelijke COROP-gebieden. Ten tweede is soms een onderscheid gemaakt naar de vier streekplangebieden in Zuid-Holland. Uit beleidsmatig oogpunt is dat een zeer relevante indeling. Er zijn echter minder indicatoren waarvoor gegevens voor die gebiedsindeling beschikbaar zijn. Soms ook zijn de twee grote steden (Den Haag en Rotterdam) vergeleken met Amsterdam en Utrecht.

De indicatoren zijn samengesteld uit zeer veel verschillende bronnen. Veelal zijn de basisgegevens daarbij uitvoerig bewerkt door Bureau Louter. Zo is er bijvoorbeeld altijd voor gezorgd dat gegevens zijn herberekend tot de indeling van gemeenten, COROP-gebieden, streekplangebieden en provincies per 1 januari 2009. Ook is gecorrigeerd voor andere typen aanpassingen van definities (zoals de in de loop der tijden veranderde indeling in economische sectoren). De bronnen zijn per figuur weergegeven in bijlage I. Daar waar noodzakelijk is een korte toelichting gegeven bij de interpretatie van een figuur.

Naast het meten en vergelijken met andere regio's van de huidige stand van zaken ('benchmarken') en het bepalen van ontwikkelingen in het recente (en voor sommige aspecten verdere) verleden ('monitoring') is ook aandacht besteed aan te verwachten sociaal-economische ontwikkelingen. Naast monitoring is dus ook sprake van 'prognoses', hoewel daar in de monitor niet het accent op ligt. Niet voor alle indicatoren bestaan dergelijke prognoses en ook is het niet mogelijk om voor alle indicatoren uitvoerige tijdreeksen voor het verleden op te zetten. Kortom, er zijn drie typen indicatoren, namelijk:

- Monitorindicatoren: Gegevens die over meerdere jaren volgens een zelfde systematiek beschikbaar zijn. Die figuren zijn herkenbaar aan de gele achtergrond.
- Benchmarkindicatoren: Relevante aspecten van de economie of het vestigingsmilieu, op een

bepaald, recent, moment. Die figuren zijn herkenbaar aan de blauwe achtergrond.

- Prognoses: Volgens een bepaalde systematiek opgezette vooruitberekeningen. Die figuren zijn herkenbaar aan de rode achtergrond.

Voor elk van de drie delen wordt nu kort ingegaan op de inhoud.

Deel A Crisismonitor

Na een korte inleiding, waarbij onder andere wordt ingegaan op mogelijke ontwikkelingspaden van de economie in de komende jaren (hoofdstuk 1), wordt in hoofdstuk 2 zicht gegeven op nationale economische ontwikkelingen en op ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Vervolgens worden in hoofdstuk 3 recente economische ontwikkelingen in de twee Zuid-Hollandse Kamer van Koophandel-gebieden (Den Haag en Rotterdam) beschreven. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de Conjunctuur Enquête Nederland (COEN). In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op recente regionale arbeidsmarktontwikkelingen, met name aan de hand van gegevens van het UWV WERKbedrijf. In hoofdstuk 5 tenslotte passeert een drietal specifieke ‘topics’ de revue, namelijk bijstandsuitkeringen, de woningmarkt en toerisme.

Deel B Economische Monitor

De Economische Monitor omvat meer onderdelen dan de Crisismonitor, maar de gepresenteerde gegevens zijn veelal iets minder actueel. De monitor bestaat uit zes hoofdstukken. Recente ontwikkelingen staan centraal in hoofdstuk 1. Eerst zijn de economische prestaties van Zuid-Holland en deelgebieden binnen Zuid-Holland in internationaal perspectief geplaatst. Vervolgens is een ‘basismonitor’ gepresenteerd, waarin recente ruimtelijk-economische ontwikkelingen in Zuid-Holland zijn vergeleken met nabijgelegen provincies, namelijk Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland. In hoofdstuk 2 wordt een beschrijving gegeven van het economisch profiel van Zuid-Holland. Nagegaan is in welke typen economische sectoren Zuid-Holland en de deelgebieden binnen Zuid-Holland gespecialiseerd zijn. Daarnaast is aandacht besteed aan de toegevoegde waarde per inwoner, de arbeidsproductiviteit, het inkomen per inwoner en het aantal bijstandsuitkeringen. Economische ontwikkelingen worden beschreven in hoofdstuk 3. Eerst is de ontwikkeling van het Bruto Regionaal Product per inwoner in Zuid-Holland en de deelgebieden binnen Zuid-Holland in internationaal en nationaal

perspectief bepaald. Daarnaast is ingegaan op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, op de investeringen per inwoner, op de ontwikkeling van de werkgelegenheid, met een onderscheid naar deelgebieden en economische sector en op het aantal starters (totaal en onderscheiden naar sector). Tevens is specifiek aandacht besteed aan economische ontwikkelingen in de vier grote steden (Den Haag, Rotterdam, Amsterdam en Utrecht).

In hoofdstuk 4, over de arbeidsmarkt, is eerst de ontwikkeling van de werkloosheid in Europees perspectief geplaatst. Vervolgens zijn de ontwikkelingen op de Zuid-Hollandse arbeidsmarkt vergeleken met andere delen van Nederland wat betreft de ontwikkeling van de beroepsbevolking, totaal en naar opleidingsniveau, de participatiegraad, de werkloosheid (ook onderverdeeld naar opleidingsniveau), de vacatures en de pendel. In ‘ruimte en vestigingsklimaat’ (hoofdstuk 5) wordt ingegaan op de ontwikkeling van de kantorenmarkt, op bedrijventerreinen, op de bereikbaarheid en op de vestiging van buitenlandse bedrijven. Tevens wordt de ontwikkeling van de nieuwbouw van kantoorruimte en de ontwikkeling van de voorraad kantoorruimte beschreven. Daarnaast is de ontwikkeling in de tijd van de uitgifte van bedrijventerreinen vergeleken voor deelgebieden binnen Zuid-Holland. Dat gebeurt ook voor de voorraad aan uitgegeven hectares en de hoeveelheid uitgeefbare bedrijventerreinen. Tevens is per deelgebied een inschatting gepresenteerd van het aantal jaar dat men vooruit kan met de huidige voorraad uitgeefbare terreinen.

Naast kenmerken van het vestigingsklimaat zijn ook kenmerken van het gevestigde bedrijfsleven van belang. Daarbij is gekeken naar clusters en speerpunten (hoofdstuk 6). Van veel typen bedrijvigheid is de huidige spreiding over Zuid-Holland en de ontwikkeling in de laatste tien jaar in beeld gebracht. Genoemd kunnen worden de ‘creatieve sector’ (zowel een enge als een ruime definitie) en de drie ‘strategische clusters’ uit de ESR (Economische Strategie Randstad). Tevens zijn de door de Provincie aangewezen ‘beeldbepalende, stuwende’ economische clusters onderzocht en is ingegaan op de mainportfunctie van de Rotterdamse haven.

Deel C Monitor voor de Kenniseconomie

Kenniseconomie wordt op velerlei terreinen toepasselijk geacht. Hier is in eerste instantie gekozen voor een ingeperkte benadering. Kennis-

economie hangt volgens die benadering samen met het vermogen om tot nieuwe producten of diensten te komen en die liefst ook te vermarkten (het 'innovatievermogen'). In de eerste twee hoofdstukken wordt ingegaan op het begrip innovatie. In hoofdstuk 1 staat het verband tussen innovatie en welvaart centraal en in hoofdstuk 2 is aangegeven hoe het innovatievermogen gemeten kan worden. Daarin wordt onder andere het begrip innovatieketen geïntroduceerd, waarin de diverse aspecten die een rol spelen in innovatieprocessen zijn geordend.

Vervolgens worden in een vijftal hoofdstukken de diverse aspecten die samenhangen met kennis-economie en innovatie gemeten. Eerst worden in hoofdstuk 3 de elementen uit de innovatieketen voor Zuid-Holland in Europees perspectief geplaatst. Aldus is bepaald hoe Zuid-Holland scoort op aspecten als het aantal kenniswerkers, research, patenten en kennisintensieve industrie en diensten. Vervolgens worden in hoofdstuk 4 Zuid-Holland en regio's binnen Zuid-Holland nationaal vergeleken met andere provincies en regio's in Nederland. Daarbij wordt onder andere gebruik gemaakt van unieke regionale gegevens over innovatie en octrooien. In hoofdstuk 5 zijn de verschillende elementen van de innovatieketen

letterlijk op de kaart gezet. Daardoor wordt duidelijk welke delen van Zuid-Holland gunstig en welke minder gunstig scoren. In hoofdstuk 6 staat het thema octrooien centraal. Aan de hand van unieke regionale gegevens, geleverd door het Octrooicentrum Nederland, is de positie bepaald die Zuid-Holland en regio's daarbinnen innemen wat betreft het aantal octrooiaanvragen per technologiegebied. In hoofdstuk 7 wordt een tweede thema uitgewerkt, namelijk de Zuid-Hollandse prestaties op het gebied van biotechnologie. Hoewel de aandacht daarbij vooral uitgaat naar het Bio Science Park Leiden, wordt het thema provinciebreed uitgewerkt. Bovendien wordt aandacht besteed aan andere science parks en incubators (bedrijfsverzamelgebouwen voor startende kennisintensieve/creatieve bedrijven) in Zuid-Holland

De hoofdstukken 3 tot en met 7 zijn alle gebaseerd op bestaand statistische bronnen. Dat is in hoofdstuk 8 aangevuld met informatie uit een specifiek voor deze monitor gehouden enquête onder Zuid-Hollandse bedrijven. Op basis daarvan kunnen uitspraken worden gedaan over het Zuid-Hollands innovatieklimaat. Dit is geplaatst binnen het theoretisch kader van het 'Innovatiefactoren model'. Hoofdstuk 8 is opgesteld door de Kennisalliantie.